

MAGNA MATER KAO POJAM I LIKOVNI IZRAZ

I

A. Dieterich je stav primitivnog čoveka prema svetu i životu definisao na sledeći način: „Wie alle Geschehnisse um den primitiven Menschen herum für ihn nur eine zusammenhangslose Fülle, von Wundern, ich möchte sagen von magischen Akten, ist, die er ganz allmählich durch die kindlichste Fehlschlüsse in Kausalitätszusammenhänge zu bringen sucht... so ist die Zeugung und Geburt ein Wunder, ein magischer Akt, der eben wie durch Zauber etwas zur Erscheinung bringt, was vorher wo anders war“. To je, prema istom autoru κύκλος γενέσεως, „der tatsächlich dem primitiven Denken angehört“¹⁾.

Međutim, i Dieterich kao i mnogi drugi autori koji su se i pre i posle njega bavili proučavanjem intelektualne i psihičke aktivnosti primitivnog čoveka, polaze od pogrešne postavke: oni posmatraju čoveka nerazvijenih kulturnih stadija kao primitivnu individuu, čiju kulturu suštinski obeležava njena lična svest o pojavama, procesima i velikim, opštim i pojedinačnim, fenomenima koji se oko nje u životu i svetu dešavaju, u kojima učestvuje i čiji je proizvod i ona sama. Pri ovakvom gledanju na filosofski odnos „primitivnog“ čoveka prema svetu i na njegovu težnju da dođe do objektivne spoznaje toga sveta, previđa se značaj kolektivne svesti koja, u stvari, traži, nalazi i pruža, saglasno stepenu opšteg a ne ličnog i pojedinačnog iskustva, objašnjenje toga sveta i života u njemu kao jedne od njegovih manifestacija. Unošenje magije kao pojma koji svojim sadržajem treba da objasni „sve što se zbiva oko primitivnog čoveka“, skreće istraživača dalekih, u ovom slučaju prastoriskih epoha, s puta koji vodi suštini problema: objektivnom, dovoljno osnovanom i celishodnom osvetljavanju i razumevanju svega onoga što se je sačuvalo kao dokaz i dokumenat o toku i razvoju ljudske misli u društvenim oblicima, koje, po-

¹⁾ Dieterich, A., *Mutter Erde*, str. 32 sq.

smatrane sa nivoa i dostignuća savremene civilizacije, nazivaju primitivnim.

Pažljivo posmatranje i proučavanje tih dokumenata, koji su do nas doprli kao izrazi emocije i misli, odnosno kao njihovi materijalni simboli i hipostaze, pokazaće da je pribegavanje magiji radi objašnjenja čovekova odnosa prema svetu, na način za koji smo uzeli primer kod Dietericha, sasvim daleko od toga što su nam „primitivni“ ljudi rekli, posredno ili neposredno, o sebi i svom shvatanju života i sveta. Oslanjajući se pretežno na značenje i objašnjenje određene vrste arheoloških dokumenata, mi ćemo nastojati da pokažemo da zbivanja u životu i prirodi nisu predstavljala u očima „primitivnog“ čoveka „masu čuda koja među sobom nemaju veze“ („nur eine Zusammenhangslose Fülle von Wundern“), nego su to bili procesi, čiju je on dijalektiku shvatio neposredno i svoje opšte poglede izrazio saglasno principima na kojima se zasnivalo njegovo mišljenje uopšte.

II.

Stavovi kao što je ovaj Dieterich-ov pokazuju da je proučavanje evolucije i sadržaja ljudske misli iz najdaljih vremena bilo usmereno najvećim delom u pravcu stvaranja spekulativnih dedukcija i teorija o magiji kao bazi primitivne filosofije. S toga razloga raznovrsna i značajna arheološka dokumentacija nije dosada dobila svoje pravo mesto u studijama ove vrste, iako su tragovi i spomenici intelektualnog života čoveka kao pripadnika određene vrste, izraženi u emocionalnim i misaonim kategorijama, sačuvani od epohe diluvijalnog *homo sapiens primigenius*-a do punog razvoja filosofije, nauke i umetnosti grčko-rimskog klasičkog sveta. Jednostrano prenošenje težišta najvećeg dela arheoloških studija na ispitivanje materijalne a ne i intelektualne baze života starog, naročito praistoriskog društva, vodi ta istraživanja najvećim delom ka stereotipnom, površinskom i površnom posmatranju složene, osetljive i za poznavanje istorije ljudske misli suštinski značajne problematike. O izvesnim manifestacijama intelektualnog života s jedne strane pračoveka, od koga nas dele desetine hiljada godina, a s druge strane, o pojmovima i kulturnim kategorijama protoistoriskih epoha govori se istim ili vrlo srodnim konvencionalnim terminima i frazama, iako su u pitanju pojmovi različitog sadržaja i značenja.

Zbog odsustva dublje analize i interpretacije veliki deo dokumenata prvobitne umetnosti vezan je u svojoj sintezi, iako bez dovoljno opravdanja, za homeopatsku magiju, kao glavni motiv koji je vodio misli i osećanja „primitivnih“ ljudi u pravcu likovnog izražavanja. Međutim, gotovo nigde nije učinjen pokušaj da se preko dokumenata ove vrste, njihovog karaktera

i forme, sadržaja i veze s uslovima pod kojima se kretao tok života odredi i čovekov stav prema principima na kojima je zasnovan život kao opšti i univerzalni fenomen.

Za proučavanje ovog pitanja potrebno je podvući činjenicu da su na jednom širokom prostranstvu od Mesopotamije do Podunavlja nađeni arheološki dokumenti koji predstavljaju simbole ili materijalne hipostaze određenih koncepcija i pokazuju jedinstvo evolucije ljudske misli i čovekova filozofskog pogleda na svet. To su plastične pretstave ženskih, najčešće nagih figura, obeleženih odlikama steatopigije i steatomerije. U području Bliskog Istoka i Egeje one se javljaju najranije u neolitskim civilizacijama četvrtog i trećeg milenijuma i traju u različitim vidovima i varijantama i u mnogo mlađim, istoriskim periodima. Pre njih i uporedo s njima postoje i anikonični idoli, koji stoje u neposrednoj vezi s idejama, koje su našle svoje simbole u oblicima ženskog lika.

III.

Stilske i tipološke odlike ove plastike — razvijeni, ponekad i hipertrofirani oblici koji su karakteristični za žensko telo i njegove prirodne funkcije, naročito materinsku — obavezuju nas da učinimo i jedan osvrt na prototip ovakve plastike, kroz koju je čovek prvi put uopšte izrazio svoje misli i osećanja. U pitanju su paleolitske statuete žena, čiji broj od nekoliko desetina, koliko ih je do sada otkriveno u svetu, pokazuje sve bitne osobine steatopigijne neolitske plastike. Iako su ove dve epohe, paleolitik i neolitik, odvojene desetinama hiljada godina i mlađa ne proizlazi neposredno iz starije, činjenica koju smo sad naveli pokazuje da je i prvi *homo faber*, a to je i najstariji primitivni *homo sapiens*, osećao potrebu da svoja određena zapažanja, osećanja i misli izrazi na način, u simbolu i formi koju prihvata i čovek protoistoriskih epoha, da bi ih u zrelijem obliku i potpunijem sadržaju preneo u epohu klasičke kulture. I u jednom i u drugom slučaju radi se o simbolu, od kojih onaj iz paleolitske umetnosti neposredno predstavlja ženu kao izvor života, dok ovaj iz mlađih protoistoriskih i istoriskih perioda uzima lik žene da kroz njega izrazi ideju Magnae Matris. A da je i *Homo sapiens fossilis* smatrao ženu kao izvor plodnosti i života i da je žena kao simbol i otelovljenje tih prirodnih preimućstava bila u njegovoj svesti predmet ne samo njegove nagonске i erotske, nego i emotivno-misaone koncentracije, dokaz je u tome što sva paleolitska okrugla ljudska plastika predstavlja gotovo bez izuzetka i na svim kontinentima figuru žene, najčešće gravidne. Tu svoju pažnju prema graviditetu kao životvornom procesu paleolitski čovek je uneo i u pretstave životinja. Na plitkom reljefu madlenske epohe u Roc

de Sers u Šaranti, u Francuskoj, ceo friz je ispunjen figurama gravidnih životinja²⁾). To bi se moglo reći i za neke životinjske figure slikane u pećini Lascaux u Dordonji³⁾).

Ne vidimo razloge koji bi opravdali objašnjenje ovih figura kao instrumenata homeopatske magije, koja zahteva viši nivo razvijenosti mišljenja od onoga koje su posedovali autori ovih radova. Ništa ne govori ni u prilog pretpostavke da je primitivni čovek mogao da ulazi u tanane procese apstrahovanja određenih elemenata koji čine sadržaj jednog pojma da bi zatim dobio simboličku pretstavu samog toga pojma. Mišljenje primitivnog čoveka obeležava neposrednost percepcije na kojoj on jedino i gradi odgovarajuće pojmove i sudove. A proces stvaranja sudova i domet mišljenja bili su i kod paleolitskog čoveka u srazmeri s ekonomskom organizacijom života, koji još nije poznavao i šire oblike društvene organizacije. Zbog svega toga u svom sudu o životu i o svom položaju u svetu Homo sapiens fossilis je bio upućen na neposredno posmatranje i izražavanje osnovnih manifestacija životnog procesa, u kome je žena i ženka imala presudnu funkciju. Time je paleolitski čovek i umetnik postavio osnove jednog pogleda na svet, koji je svoju evoluciju produžio u protoistoriskoj, a svoj puni izraz i sadržaj dobio u klasičkoj umetnosti i kulturi.

IV.

Arheološka dokumenta pokazuju da je od presudnog uticaja na čovekovu spoznaju sveta imala agrikultura, kao nova ekonomska osnova života, koju diluvijalni čovek nije poznao. Tek sada, u neolitiku i u epohama mlađim od njega, čovek je mogao da stvori sud o analognoj funkciji žene i zemlje: i jedna i druga su posedovale moć rađanja i davanja života. To svoje zapažanje protoistoriski čovek je izrazio kroz figuralne pretstave koje i u stilskom i u tipološkom pogledu predstavljaju razvijenije oblike takvih simbola iz paleolitske umetnosti.

Analiza tih dokumenata dovela nas je do zaključaka koji su drugačiji od onoga što se dosada mislilo o njihovom najbližem i stvarnom značenju. Razlike u njihovoj interpretaciji odnose se, s jedne strane, na određivanje mesta ovih dokumenata u razvitku ljudske misli uopšte i na upoznavanje filozofskih osnova primitivnog društva. U vezi s tim pokazaćemo da je vezivanje primitivne ljudske plastike za magiju, homeopatsku ili neku drugu, moglo da nastupi kao sporedna pojava, ali ne

²⁾ Breuil—Lantier, *Les hommes de la pierre ancienne*, Paris 1951, str. 192, sl. IV.

³⁾ Breuil, Abbé H., *Quatre cents siècles d'art pariétal*, Montignac 1952, str. 107 sqq.

i kao prvobitni uzrok njenog stvaranja, kao što je i njihova primena u religiji, u kultovima i ritualu, mogla doći tek onda kad su ovi instrumenti kulta već bili izgubili svoje prvobitno značenje likovnog izraza jednog shvatanja, a ne verovanja.

Drugi momenat u vezi s primitivnom shematizovanom plastikom odnosi se na njenu sociološku determinaciju. Statuete koje predstavljaju nagu žensku figuru najčešće se vezuju uz matrijarhat kao oblik društvene organizacije u kojoj je žena imala dominantnu ulogu u društvu i religiji, pa je zbog toga služila i kao predmet kulta u religiji gentilne zajednice.

Međutim, ovakvo objašnjenje moglo bi se prihvatiti samo za epohe i one kulturne stadije u kojima postoji organizovana društvena zajednica. Prema podacima koje arheologija pruža o ljudskim naseljima, preko kojih se mogu praviti i zaključci i o njihovoj društvenoj evoluciji, matrijarhat bi se najranije mogao vezati za neolitik, koji je u pravom smislu njegove arheološke karakteristike, veoma redak kao čist kulturni stepen i epoha. A prvi tvorac i prvi skulptor primitivne plastike bio je diluvijalni čovek, koji izvesno nije poznavao ni jedan razvijeniji oblik društvene organizacije.

Lišena matrijarhata kao sociološke podloge za svoj postanak primitivna plastika postaje pre svega jedna vrsta dokumenata o antropogonskom pogledu na svet, koji u svome razvitku prolazi, kao što ćemo pokazati, od opštih, kosmoteističkih shvatanja zemlje kao vrhovnog i primarnog božanstva do pretstava individualnih personificiranih božanstava u liku Astarte, Afrodite i Bogorodice.

V.

U neolitiku čovek je neposredno vezan za zemlju kao novu proizvodnu snagu, koja je za čoveka bila ne samo izvor ekonomskih proizvoda nego sve više postajala fenomen života i snage, univerzalno biće, čiji elementi predstavljaju osnovnu tvar kojom se organizuje život u svim svojim manifestacijama. U žiži ljudske misli zemlja sada zauzima ono mesto koje je u prethodnim epohama skupljačke i lovačke privrede pripadalo ženi. Ali s obzirom na istovetnost bitnih osobina koje postoje u životnim funkcijama ženinog i zemljinog bića — plodnost i rađanje — zemlja je u likovnoj interpretaciji neolitičara i protoistoriskog čoveka dobila lik žene, koja kao Magna Mater pretstavlja za opšti život ono što žena znači za život pojedinca.

Likovna dokumenta o ovakvom shvatanju i ovoga puta su izraz opšteg a ne pojedinačnog pogleda na svet. Ali u razvitku društva i njegove filozofske misli ovo shvatanje pokazuje sve više tendenciju da iz procesa saznanja sveta uđe u oblast religije i time izgubi stvaralačku snagu, koju je posedovala od prvog trenutka svesnog reagiranja ljudskog razuma. Kao reli-

glozni pojam, oličen u imenu Magna Mater, sviju ljudi i svega što živi, ovo verovanje je opšta pojava, rasprostranjena od starih Peruanaca i Meksikanaca i novozelandskih Maora do gotovo sviju indoevropskih populacija. Magna Mater je u isto vreme i Alma i Levana i $\rho\acute{o}\tau\nu\iota\alpha\ \theta\eta\rho\omega\nu,\ \pi\alpha\rho\mu\acute{\eta}\tau\omega\rho\ \gamma\eta$ ⁴⁾. Ona je, kao što kaže Tit Livije „communis mater omnium mortalium“⁵⁾, koja „levat de terra“ i kojoj su ljudi dužni „ut extremum spiritum redderent“⁶⁾.

Njen lik je predstavljen kao shematizovana ženska figura, sumarno obrađena, anonimna a često i amorfna, koja u tom obliku ostaje sve do poznih perioda kritsko-mikenske kulture. Ali, u ovo isto vreme, u asirsko-vavilonskom panteonu, a donekle i u Anadolu, ideja o simboličnoj pretstavi Velike Majke dobija ne samo antropomorfnu pretstavu nego i individualnu personifikaciju u ličnosti boginje Asherat, kao paredre vrhovnog semitskog boga Ela (Kronosa), čije ime znači Hypsistos⁷⁾.

VI.

U praistoriskoj plastici balkansko-anadolskog kulturnog kompleksa postoji, kao što se vidi kod Evansa⁸⁾ i V. Müller-a⁹⁾, ceo niz shematizovanih i anikoničnih idola, čija funkcija u intelektualnom životu tadašnjeg društva još nije određena. Razvitak ovih idola ide, s jedne strane, ka pretstavi konvencionalnih ženskih figura, koje pojavom steatopigije i steatomerije, naročito u podunavskoj praistoriskoj plastici, pokazuju izvestan afinitet s najstarijom neolitskom, a donekle čak i paleolitskom plastikom. S druge strane, razvoj ovih figura vodi ka stvaranju kurotrofne kompozicije, koja u sebi najpotpunije i najneposrednije ujedinjuje ideju o zemlji kao Velikoj Majci i čoveku kao njenom detetu.

Takve, kurotrofne figure su poznate u tesalskom neolitiku¹⁰⁾, a u našoj oblasti kurotrofna grupa iz Vinče predstavlja klasičan primer plastike ove vrste¹¹⁾.

Kao posredni dokaz za postojanje kulta Velike Majke J. H. Gaul smatra i tronožne i četveronožne žrtvenike, koji se

⁴⁾ Dieterich, Op. cit., str. 6 i 12.

⁵⁾ T. Liv., I, 56.

⁶⁾ Serv., XII, 395.

⁷⁾ Dussaud, R., *Les religions des Hittites et des Hourrites*, Paris 1949, str. 365.

⁸⁾ Evans, A., *Palace of Minos*, I, str. 13, tabla I, II i IV.

⁹⁾ Müller, Valentin, *Frühe Plastik in Griechenland und Vorderasien*, Augsburg 1929, Table I sqq.

¹⁰⁾ Wace—Thompson, *Prehistoric Thessaly*, str. 69; v. i Childe, C. *L'Aube de la civilisation européenne*, Paris 1949, str. 82.

¹¹⁾ Vasić, M., *Preistoriska Vinča*, III, sl. 556.

javljaju u starčevačko-kereškom (Körös) kompleksu. Ove predmete Gaul označava kao „the Ishtar altar“¹²⁾.

Tragove Astartinog kulta nalazi M. Vasić i u Vinči. To su, pored navedene kurotrofne grupe, koju mi smatramo kao najneposredniji dokaz kulta Velike Majke u doba i u oblasti Vinčine kulture, još i figura hermafrodita¹³⁾, prosopomorfni lončić — riton¹⁴⁾ i Hajd-vaza ili sirena¹⁵⁾. Upotreba i namena ove vaze pokazuje prema M. Vasiću, da je Vinča bila vezana za kult Afrodite s Kipra, a preko nje za kult Astarte i za Egipat, gde se ovo božanstvo „pojavljuje još u doba V-e dinastije“. Međutim, to je doba između 2750 i 2625 godine pre n. e.¹⁶⁾, koje ne odgovara ni ranijoj ni sadašnjoj hronologiji Vinče u radovima profesora Vasića. Zato smatramo da se plastične predstave koje indiciraju Veliku Majku ne mogu ni u Vinči ni u starčevačko-kereškoj kulturi vezati za ime Afrodite — Astarte niti za bilo koje personificirano božanstvo grčkog ili orijental-skog panteona. Praistorisko društvo ni Podunavlja kao ni Tesalije i Anadola još nije imalo potrebe za individualnim i po imenu već određenim božanstvima, poznatim u asirsko-vavilonskoj i egipatskoj religiji trećeg milenijuma¹⁷⁾. Agrikulturno stanovništvo pomenutih oblasti bilo je upućeno u svojim misaonim i religioznim kontemplacijama na božansko biće zemlje, na Veliku Majku, koja sa mlađim božanstvima civilizovanog Orijenta i Helade ima srodnost po istovetnom izvoru iz koga su potekle i dalje evoluirale u svom istoriskom razvoju i one filozofsko-religiozne ideje koje su stvorile i likove pojedinih božanstava.

U primitivnoj plastici balkansko-anadolske oblasti karakteristični su, pored ženskih figura, akrolitični i anikonični idoli, koji se javljaju u Podunavlju i Tesaliji, na Amorgu i u Troji, na Kritu i Palestini, dopirući dalje sve do Kavkaza, Kubana i srednjeg toka Eufрата. Iako najprimitivniji po svom stilu i obliku, ovi idoli se održavaju najduže: u semitskim religijama oni se pojavljuju kao *massebe* (sveti kamen — menhir) i *asherá* (kolac); u kritsko-mikenskoj kulturi anikonični idoli se održavaju u kultu stuba („Pillars cult“). U starom zavetu pominje se na više mesta, pored maseba, i ašera kao simbol Astarte¹⁸⁾. Na reljefima iz Hal-Tarxiena na Malti nalazi se stub kao itfalčan simbol između dveju figura krupnih i verovatno gravidnih

¹²⁾ Gaul, J. H., *The Neolithic Period in Bulgaria*, Cambridge, Mass. 1948, str. 11.

¹³⁾ Vasić, M., *Pr. Vinča*, I, str. 65 sq.

¹⁴⁾ Ibid., sl. 105.

¹⁵⁾ Ibid., sl. 109.

¹⁶⁾ Breasted, J., *History of Egypt*, str. 597.

¹⁷⁾ U vezi sa ovim pitanjem v. i Gavela, B., *Antički kult herosa kao nasleđe preistoriskog društva*, Živa Antika, 1953, sv. 1—2.

¹⁸⁾ Benzinger, J., *Hebräische Archäologie*, Leipzig 1927, str. 327.

žena, koje po svom izgledu potpuno odgovaraju poznatim steatopigičnim neolitskim figurama, koje, opet, pokazuju najbližu stilsku srodnost s paleolitskom plastikom¹⁹⁾.

Na jednom drugom spomeniku iz Ras Shamra predstavljeno je kritsko-mikensko božanstvo plodnosti između dva jarca, koji su i u antičkoj ikonografiji imali značenje erotoloških pretstava²⁰⁾. Veza božanstva plodnosti sa erosom vidi se i sa genealoške table bogova, koju je konstruisao Filon iz Bibla, na kojoj je Astoret ili Astarta neposredno vezana za Erosa²¹⁾.

Za anikoničnu plastiku karakteristična je činjenica da se ona javlja i u sasvim primitivnom nerazvijenom, i u visoko kulturnom društvu. Kao što pokazuju i arheološki i pisani izvori, anikonični idoli stoje prvobitno u vezi s kultom Velike Boginje da bi u završnoj fazi svoga razvitka postali simbol Astarte kao božanstva koje je u sebi ujedinilo najviše osobine Velike Majke. Bilo da ih smatramo kao predmete dendrolatrije ili itifalične pretstave, što su u raznim trenucima svog razvitka i bili, oni svoju kulturnu snagu i vrednost poseduju samo kao izdanci kojima je zemlja dala snagu života i sposobnost oplođavanja, koja se vraća zemlji radi rađanja i nastavljanja životnog ciklusa.

VII.

U prethodnim poglavljima pokazali smo izvore iz kojih je nikla ideja o zemlji kao vrhovnom principu života, oličenom u imenu i pojmu Magna Mater ili μήτηρ γῆ, koja je majka i ljudima i bogovima, jer je, kako kaže Pindar:

Ἐν ἀνδράων, ἔν θεῶν γένος, ἐκ μητρὸς δὲ πνέουσα
ματρὶς ἀμφοτέροισι²²⁾.

Videli smo da je ta ideja opšta, da je poznaju ljudi sviju vremena i krajeva. Od primitivnog čoveka nju prihvata kulturno i politički organizovano društvo koje joj daje određeni lik i odgovarajuće funkcije. U toku daljeg izlaganja pokazaćemo da je upravo društveni razvoj bio presudan za stvaranje toga lika i njegove uloge u životu čovekovu. U tome procesu, ulazeći gotovo isključivo u oblast religije, Magna Mater gubi svoj prvobitni karakter i od jedne filozofske koncepcije sveta i života postaje božanstvo ograničenog dometa i delatnosti. Međutim, i pored toga, Magna Mater čuva, iako jedva vidljive, i neke od svojih bitnih osobina, bez obzira da li se zove Astarta, Lelvaniš, Athtar ili Afrodita, Ge ili Rhea-Kybele. Sa

¹⁹⁾ Evans, *Op. cit.*, II, str. 189, sl. 102.

²⁰⁾ Oppeln—Bronikowski, *Archäolog. Entdeckungen*, Berlin 1931, sl. II.

²¹⁾ Dussaud, *Op. cit.*, str. 365.

²²⁾ Pindar, *Nem.*, VI, 1 sq.

svim svojim bitnim osobinama antropogonskog božanstva, Magna Mater je starija i od Urana, koji je za čoveka i njegov opstanak bio od drugostepenog značaja.

Arheološki i pisani izvori pokazuju da je među individualnim božanstvima najveći deo funkcija Velike Majke prešao najranije na Astartu ili Ištar. To je i razumljivo kad se zna da se personifikacija ove boginje najranije javlja u mesopotamskom orbitu, koji je prvi upoznao razvijene oblike društvene i političke organizacije.

Iako je Astarta u mnogim izvorima istovetna s Velikom Majkom, pomenuti Filon iz Bibla je identifikuje s Afroditom, ne znajući, verovatno, neko starije božanstvo za koje bi mogao da veže Astartino poreklo. Nama je danas poznato da je Asherat bila paredra boga Ela, pa se kao takva zove i Elat i predstavlja s lavom kao pratiocem i atributom. A kad je reč o ženskim božanstvima, koja su u vezi s Velikom Majkom, potrebno je podvući činjenicu, koju naročito ističe i R. Dussaud: boginje imaju ličnost manje diferenciranu nego bogovi, one su opštije, univerzalnije prirode, a u dalekoj prošlosti među njima nema nikakve razlike²³⁾. Sve to ukazuje na monoteistički karakter i položaj zemljinog božanstva u najranijim tragovima i manifestacijama religioznog života Starog sveta.

Za proučavanje postanka Astartinog kulta i njene veze s Velikom Majkom od posebnog je interesa androgini karakter ovoga božanstva. To potvrđuje njen karakter u religiji Sabejaca²⁴⁾, kod kojih se ona javlja pod imenom *Athtar*. Sve to ukazuje, s jedne strane, na ranije pretstave hermafrodita u pristorijskoj plastici, a, s druge strane, na bitnu funkciju ovog božanstva, koje predstavlja plodnost, koje pruža život i kome se u krajnjoj liniji taj život i vraća.

Dok u sumero-akadskom panteonu Astarti pripada mesto u trojstvu astralnih božanstava, u hitskoj religiji to je „boginja plodnosti i ljubavi“, *Lelvaniš*, čiji je kult podrazumevao i instituciju hijerodula, vezanih za svaki Astartin hram²⁵⁾.

Kao takva Ištar, a naročito Ištar-Innina je bila filantropski naklonjena prema ljudima, za razliku od boga Anu, koji je prema njima bio nemilostiv i nemilosrdan²⁶⁾. Bliskost Astartina s ljudima ogleda se i u tome što je ona jedna od retkih boginja koja se udala za čoveka, za nesrećnog asirskog kralja Tamuza (Tammuz), prethodnika Gilgamešova. Podatak o Tamuzu značajan je i zato što njegovo doba pada posle 3250 godine, koja po hronologiji vavilonskog sveštenika Be-

²³⁾ Dussaud, loc. cit.

²⁴⁾ Dussaud, Op. cit., str. 368.

²⁵⁾ Hrozny, B., *Histoire de l'Asie antérieure*, Paris 1947, str. 133, 135 sq i 210.

²⁶⁾ Meissner, B., *Babylonien und Assyrien*, I, Heidelberg 1921, str. 9.

rosa pretstavlja najstariji datum vavilonske istorije. Prema tome podatku Ištar se kao individualno božanstvo re bi moglo datovati u starije doba, odnosno u godine koje prethode potopu²⁷⁾.

Za dalje proučavanje celog problema transformacije ideje zemljinog božanstva u lik Astarte za nas je od interesa još nekoliko momenata. Poznato je da se Astarta pojavljuje kao žena sa zvezdom na čelu. Takva je i njena pretstava na reljefu iz Arbele. Ponekad je samo zvezda označavala ovo božanstvo²⁸⁾. Za nas je ova činjenica važna zato što se zvezda kao simbol susreće i u sakralnom materijalu kritsko-mikenske oblasti i kulture, u kojoj se pored ženskog božanstva, na izvesnim reljefima, nalaze s jedne strane zvezda, a s druge stub. Postavljena u ovakvoj kompoziciji ovakva grupa potvrđuje našu pretpostavku o neposrednoj evoluciji kulta Velike Majke u kult Astarte.

U arheologiji su, međutim, poznate i drugačije pretstave i simboli Astartina lika. Na jednom reljefu iz Palestine ova boginja ima na glavi ovnujske rogove, dok je jedna bronzana figura prikazuje kao amfibijsko biće, s ljudskim telom i glavom ribe. Eusebije takođe navodi, prema Sanhuniatonu, primer Astartinog lika koji je umesto ljudske glave imao glavu bika²⁹⁾. S druge strane, poznat je i androgini karakter ove boginje: u himni u čast Ištar, koja je napisana za kralja Ašur-banipala, boginja Ištar je istovetna s asirskim bogom Ašurom: „Kao Ašur i ti nosiš bradu“³⁰⁾.

Videli smo ranije da se bipolnost pojavljuje i kod likovnih pretstava praistoriskih epoha. Ova ista ideja o bipolnosti božanstava javlja se i u helenskoj i helensko-egipatskoj sinkretističkoj teosofiji. U orijentalskoj religiji takav je i sumerski bog Enlil koji je prikazan kao „gospodar vetrova, otac i majka, koja sama rađa“. U jednoj himni kaže se za ovo božanstvo da ima „majčino telo koje daje život svemu“, a odmah zatim ono se naziva „ljubazni otac“³¹⁾.

Sa svim tim osobinama Ištar je bila ne samo boginja ljubavi i lepote, nego i prava Magna Mater u religiji jednog visoko civilizovanog društva. Kao takva Ištar je i prvo protoindoevropsko božanstvo, identično sa Šakuš, Šakuntaš, čije su se primitivne figurine, kao „survivals“ praistoriske prošlosti, nalazile „pored svakog protoindoevropskog ognjišta“³²⁾. A njegovi tragovi produžavaju se i u mlađoj prošlosti Indoevropljana: Hrozny misli da naziv za zvezdu u nekim indoevropskim jezicima (gr.-lat. aster, nem. Stern itd.) potiče od imena same Astarte³³⁾.

²⁷⁾ Ibid., str. 23.

²⁸⁾ Koldwey, R., *Babylon*, Leipzig 1925, str. 261.

²⁹⁾ Farnell, L., *Greece and Babylon*, str. 57 sq.

³⁰⁾ Ibid., loc. cit.

³¹⁾ Ibid., str. 58.

³²⁾ Hrozny, Op. cit., str. 320.

³³⁾ Ibid., str. 133.

Za određivanje evolucije i transformacije Astartina kulta, potrebno je pomenuti još dva momenta: na plitkom reljefu iz Til-Barsiba Ištar je predstavljena s tri ruke³⁴). U kritsko-mikenskoj epohi postoji *Pillar-trinity* kao likovna varijanta takve koncepcije³⁵), dok hrišćanska ikonografija pored svete Trojice poznaje i Bogorodicu Trojeručicu.

Da bi se jače pokazala veza između ove simbolike, potrebno je istaći da u prvobitnim predstavama svete Trojice mesto goluba zauzima žena, za koju je golub samo simbol. A grčko πνεῦμα ἅγιον je na aramejskom jeziku *rucha*, *ruach* (duh) takođe ženskog roda³⁶).

Sve što smo dosada rekli pokazuje da se ideja o prvobitnom principu života, oličena najpre u ženi, a zatim u Velikoj Majci, prenela kroz kulturnu istoriju od najstarijih epoha do savremenih religija. I kao ideja i kao likovni izraz Magna Mater je stara gotovo isto toliko koliko je star i sam ljudski rod: za paleolitskog čoveka Veliku Majku predstavlja žena; u mlađim, protoistoriskim epohama Magna Mater je παμμαῆτωρ ὤη; u klasičko doba njena svojstva čuvaju Astarta i Afrodita, filantropska božanstva politeističkog panteona; u novoj eri, u hrišćanskoj religiji, Magna Mater živi u ideji univerzalnog duha koji je i ikonografski imao lik žene, da bi tek docnije dobio svoj simbol u slici goluba, koji je kao atribut Astarte, bio poznat još u ikonografiji stare ere.

Tokom te duge evolucije ova ideja je izgubila svoje prvobitno značenje, svoj kosmogonski i kosmoteistički aspekt, prešavši iz oblasti filosofije kao višeg, u oblast religije, kao nižeg stepena saznanja sveta. Ali i pored toga lik žene, Velike Majke i Astarte, sačuvan u arheološkim i pisanim izvorima, pokazuje ljudsku težnju za upoznavanjem principa života, a samim tim i njegovog smisla. Likovne i umetničke pretstave koje su proizvod toga nastojanja pokazuju jedinstvenu vrstu arheoloških dokumenata koji otkrivaju put kojim se čovekova misao kretala, kao izraz kolektivne i društvene svesti, od tamnih dubina paleolitika do širokih horizonata klasičkog doba. Povezivanje ovih dalekih epoha linijom razvoja ljudske misli predstavlja smelost, koju pored navedenih dokumenata, opravdava i činjenica o jedinstvu ljudskog roda uopšte.

Beograd.

B. Gavela.

³⁴) Contenau, G., *Manuel d'archéologie orientale*, IV, Paris 1947, str. 2217, fig. 1245.

³⁵) Evans, *Palace of Minos*, II, str. 191.

³⁶) Dieterich, Op. cit., str. 116.

RÉSUMÉ

B. Gavela: LA GRANDE MÈRE COMME IDÉE ET COMME REPRÉSENTATION FIGURÉE

L'objet de l'étude en question est l'évolution de la vie intellectuelle et de la connaissance humaine, intuitive et pratique, depuis les époques préhistoriques jusqu'à notre ère. La base archéologique de cette courte étude consistait en représentations figurées des femmes, surtout de la grande mère, existant, sous des noms variés, au cours de toute l'évolution culturelle du genre humain et partout où l'on trouve l'homme et la société humaine. Comme oeuvre artistique, ces représentations figurées ne sont autre chose, d'après l'interprétation donnée par l'auteur, que l'hypostase matérielle de l'idée sur les principes essentiels de la vie et de sa continuité dans le sens absolu.

Considérée sous l'aspect de l'idée et de l'expression figurée, Magna Mater est une des premières manifestations de la vie intellectuelle et spirituelle de l'homme. Elle exprime la connaissance collective de l'homme sur la vie, conçue comme phénomène et processus naturel. Sous ce rapport, les représentations figurées de la grande mère — fût-ce une „Vénus“ paléolithique, Astarté ou la Sainte Vierge chrétienne — sont en tout premier lieu des documents et des manifestations relatifs à la vie de l'esprit humain, non point à la magie et à la religion, comme la plupart d'auteurs le prétendent.

Au cours d'une longue évolution de la société organisée, l'idée incarnée dans la figure de la femme — principe de la procréation et de l'éternité de la vie — a perdu son caractère et sa signification primitifs, son aspect cosmogonique: du domaine de la connaissance pure et intuitive, elle a été reléguée dans celui de la religion. C'est à ce fait qu'il faut attribuer la manière d'expliquer la grande mère comme une catégorie religieuse plutôt que philosophique. Par contre, l'auteur de l'étude qui nous occupe fait valloir des arguments archéologiques, philosophiques et littéraires en faveur de sa thèse: les représentations figurées de Magna Mater, sous toutes leurs formes, indiquent un genre particulier de documents culturels découvrant et éclairant la voie que la pensée humaine, en tant qu'expression de la connaissance collective des principes de la vie, a parcouru du sein des profondeurs ténébreuses des temps paléolithiques jusqu'au horizons vastes et clairs de l'époque classique.
